

Böcek Kitabı

Hazırlayan
Emine Gürsoy Naskali

KITABEVİ

KITABEVİ • 728

Böcek Kitabı

Editör

Emine Gürsoy Naskali

Kapak Tasarım

Onur Sönmez

Dizgi/İç Düzen

Hülya Aşkın

Baskı - Cilt

Çalış Ofset

Davutpaşa Caddesi No:8

Topkapı - İstanbul

Sertifika No: 12107

1. Baskı 1100 Adet

İstanbul, 2019

ISBN 978-605-7819-00-0

T.C.

Kültür ve Turizm Bakanlığı

Sertifika No: 16450

Online Satış

www.kitabeviyayinlari.com

© Bütün yayın hakları "KITABEVİ Yayınları"na aittir. Kaynak gösterilerek tanıtım amacıyla ve araştırma için yapılacak kısa alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir şekilde kopya edilemez, elektronik ve mekanik yolla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

KITABEVİ

Yerebatan Caddesi. No: 33/6 Cağaloğlu-İSTANBUL

Tel:(0212) 512 43 28 • Faks:(0212) 527 11 16

İbn Sina ve Böceklerin Tıpta Kullanımları

Mustafa Yavuz*

Giriş

Biyolojinin ya da diğer bir deyişle canlılar biliminin bir alt dalı olan taksonomi,¹ canlı türlerinin tanımlarını, sayılarını, adlandırılmalarını ve hiyerarşik olarak gruplandırılmalarını inceler. Türkçe'de *sınıflandırma* olarak da bilinir. Modern bilimlerin ortaya çıkışına yakın bir tarihte, biyolojinin iki kadim dalı olan bitkibilim (botanik) ve hayvanbilimde (zooloji) sınıflandırma esasları belirlenmiş, bilim dili olarak da Latince² tercih edilmiştir. Buna göre, aralarında akrabalık ilişkileri olan canlı türleri aynı ya da yakın gruplara yerleştirilirler. Konumuz olan böcekler grubu da, günümüz taksonomisine göre Eklembacaklılar (Arthropoda) Şubesi'nin, Böcekler (Insecta) Sınıfı'na dâhildirler. Enteresan bir şekilde, böcek-

* Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Yavuz, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul. mustafay007@gmail.com

¹ Antik Yunanca τῶξις (düzenleme) ve -νομία (yöntemi) kelimelerinden türetilmiştir.

² Sınıflandırma çalışmalarında iki kelimededen oluşan Latince veya Latinceleştirilmiş isimler kullanılmasına *İkili adlandırma* (Lat. *Binomial nomenclature*) denmektedir. İkili Adlandırma denemeleri Bauhin kardeşlere dayansa da, ilkeleri temel olarak İsveçli tabip Carolus Linnæus (1735) tarafından yazılan *Systema Naturae* adlı eserde ortaya koyulmuştur.

ler ve böceklerin dâhil olduğu tüm canlı grupları, diğer gruplardan -tür sayıları bakımından- daha zengindir. Hayat Kataloğu (Catalogue of Life, 2018) adı verilen bir veri tabanının internet sürümü üzerinden yeryüzündeki canlı türü sayılarına güncel olarak ulaşmak mümkündür. Buna göre, 2018 yılının Eylül ayı itibarı ile yeryüzünde toplam 1.754.878 canlı türü bulunmaktadır.³ Bu sayının %69,29'unu hayvanlar âlemine mensup türler oluşturmaktadır. Hayvanlar Âlemindeki tür sayısı en kalabalık olan grup ise, Eklembacaklılar Şubesi'dir. Eklembacaklılar, toplam canlı türlerinin %57,49'unu oluştururlar. Bu şubedeki en kalabalık grup ise, Böcekler Sınıfı'dır ve toplam canlı tür sayısının %48,68'ini içinde barındırır. Söz konusu sayılardan anlaşılacağı üzere böcekler, yeryüzünde tür sayısı bakımından en baskın canlı grubudur. O halde, bu sayılar ne anlama gelmektedir? Yukarıda verilen bu tür sayılarından ne gibi bir sonuç çıkarabiliriz? Bu sayılardan çıkarılacak ilk ve belki de yegâne sonuç, canlılığın böcekler dünyasında, diğer canlılara nazaran daha fazla çeşitlilik arz ettiği gerçeğidir. Bununla birlikte, mantıklı olarak akla bir soru daha gelmektedir. Yeryüzünde böcek türü sayısı diğer canlıların tür sayılarından nasıl daha fazla çıkar? Bu sorunun da birbiri içine geçmiş farklı cevapları bulunmaktadır. İlk olarak, genel bir ifade ile böceklerin boyutları küçüktür, ikinci olarak metabolizmaları hızlıdır. Üçüncü olarak da böcekler ya da larvaları ve yumurtaları çok uzaklara hızla taşınabilirler. Dolayısıyla farklı ortamlarda gelişmeleri ve hızla o ortama uyum sağlamaları mümkündür. Böceklerin bu tabii yapıları, günümüzdeki biyolojik çeşitliliklerini açıklamaktadır.

³ Catalogue of Life veri tabanındaki Eylül 2018 sayılarına göre, Hayvanlar Âlemi'nin tür sayısı 1.216.001, Eklembacaklılar Şubesi'nin tür sayısı 1.008.837 ve Böcekler Sınıfı'nın tür sayısı 854.306 şeklindedir. Veri tabanı her ay güncellenmekte, yeni keşfedilen canlı türleri sisteme eklenmektedir. Bitkiler, 364.099'lük tür sayıları ile tüm canlı türlerinin ancak %20,75'lik dilimini oluşturmaktadırlar. Ne var ki, bitkiler yeryüzündeki biyokütlenin 450 gigatonluk kısmını oluştururlarken, tüm tür sayısı zenginliğine rağmen hayvanlar yalnızca 2 gigatonluk kısmında kalmaktadırlar (Bkz. Bar-On ve ark. 2018.)

İnsanoğlu, tarihi boyunca etrafındaki bitkilerden ve hayvanlardan fayda sağlama yoluna gitmiştir. Her ne kadar, gündelik yaşantımızda bitkilerin ve bitkisel ürünlerin yeri daha baskın ise de, Böcekler bu durumdan müstesna değildir. Bu yazıda özellikle böceklerin tıpta, nasıl ele alındıkları konu edilecektir. Bunun için de özellikle İslam medeniyetinin tıp otoritesi sayılan İbn Sina'nın (ö. 1037) *el Kanun fi't Tıbb*⁴ adlı eserinde böceklerin kullanım şekilleri incelenecektir.

İbn Sina Tıbbı ve Eseri

İbn Sina'nın içinde yaşadığı çağda icra edilen tıp, elyazması eserlerden anladığımız kadarıyla günümüz tıbbından farklıdır. Her şeyden önce, o dönemin âliminin, düşünürünün, hekiminin tabiat tasavvuru bizimkinden farklıdır. Zira Antik Yunan'dan miras kalan bir anlayışla, tabii cisimler gibi canlı bedenleri de Ateş, Toprak, Su ve Hava gibi dört elementten oluşur. Bu elementlere Kuru, Soğuk, Yaş ve Sıcak gibi dört nitelik etki eder. Söz konusu elementlerin vücuttaki karşılığı Safra, Sevda, Balgam ve Kan olarak bilinen dört *hılt*⁵. Buna göre Safravi mizaç, sıcaktır, kurudur, Sevdavi mizaç kurudur, soğuktur, Balgami mizaç soğuktur, yaştır ve Demevi mizaç ise yaştır sıcaktır. Bu varsayımsal çerçevede eğer kişinin mizacında (karakterinde) bir *hılt* baskın ise, bunun tam zıddı olan bir ilaçla tedavi edilmelidir. Örneğin demevi mizaca sahip kimsede kan fazlalığı olacaktır ve sıcak ve yaşın tam karşısında olan soğuk ve kuru bir ilaç verilerek tedavi edilmelidir. Dolayısıyla, dönemin tıbbında basit ilaçlar, söz konusu niteliklerine göre kategorize edilmişlerdir.

İbn Sina tıbbı, "*kendisiyle, edinilmiş sağlığı korumak ve kaybedilen sağlığı yerine koymak üzere insan bedeninin hallerinin sağlıklı ve*

⁴ Tıp Kanunu anlamına gelmektedir.

⁵ Türkçe karşılığı ile suyu, farklı oranlarda birleşerek mizacı oluşturduğu varsayılan karışımların her biri.

sağlıksız olması cihetinden bilindiği bir ilimdir” şeklinde tarif etmektedir.⁶ Bu tanıma göre, tıp o dönemde *ilm* olarak kabul edilen disiplinlerden biri olarak görülmektedir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, İbn Sina’ya göre tıbbın hem bir bilim yönü hem de zanaat yönü bulunmaktadır. Zira tıbbı dair bilgimizi Nazari Kısım⁷ ve Ameli Kısım⁸ şeklinde ikiye böler. Özellikle İbn Sina’da sistematik hale gelen Meşşai⁹ tıp geleneği, antik dünyadan derlenen bilgiler üzerinde yapılan bir sentezle ortaya çıkmıştır. Bu sentezde İbn Sina, Aristoteles’ten miras kalan tabiat felsefesini Hippocrates ve Galenos tıbbına zemin olarak kullanmış, ardından Dioscorides’in ecza bilgisi ile harmanlamıştır. Elbette ki İbn Sina bu sentezini yaparken başka birtakım akımlardan, geleneklerden veya dini inanıştan etkilenmiştir, örneğin bu isimlerin yanında, İbn Sina, eserinde Ebu Bekir Zekeriya Razi, Ali bin Abbas el-Mecusi gibi hekimlere de sık atıf yapar. Ancak söz konusu olan, yukarıda bahsettiğimiz felsefe, tıp ve eczacılık bilgisinin İbn Sina sentezinin içinde birer ana damar şeklinde yer almış olmasıdır. İbn Sina’nın bu sentezi, *el Kanun fi’t Tıbb*’da belirgin bir şekilde göze çarpmaktadır.

Arapça kaleme alınan *el Kanun fi’t Tıbb*, iç içe beş kitaptan oluşmaktadır. Bunlar sırasıyla tıp ve anatominin bilimsel temelini ortaya koyan *Külliyat*, basit ilaçlardan¹⁰ ve tedavi edici özelliklerinden bahseden *Müfredat*, özelleşmiş tedavilerden bahseden *Mualecat*, genel ve ateşli hastalıklardan bahseden *Hummiyat* ve son olarak da bileşik ilaçlardan bahseden *Mürekkebat* şeklinde isimlendirilirler. İslam coğrafyasında oldukça fazla Arapça nüshası bulunan bu

⁶ *El Kanun fi’t Tıbb*, Birinci Kitap, Birinci Fasıl:

اقول: ان الطب علم يتعرف منه احوال بدن الانسان من جهة ما يصح ويذول عن الصحة، ليحفظ الصحة حاصله، و يستردها زائلة

⁷ النظري القسم – Teorik Parça.

⁸ العملي القسم – Pratik Parça.

⁹ Peripatetik Felsefe mensubu.

¹⁰ Latince ve meşhur anlamıyla *Materia Medica*, tıpta müstakil ilaç olarak kullanılan madensel, bitkisel ve hayvansal maddeler demektir.

eser, 1593 yılında Roma'da Arapça olarak basılmıştır. İbn Sina da, tıpkı kendisinden önce gelmiş olan hekim-eczacılar gibi basit ilaçlar olarak madensel, bitkisel ve hayvansal maddelerden faydalanmıştır. Bu anlamda, böcekler de birer hayvansal basit ilaç olarak İbn Sina'nın *el Kanun fi't Tıbb*'ında zikredilirler. İbn Sina, basit ilaçları ele alırken her basit ilaç başlığı altında, sistematik bir şekilde alt başlıklarda ilacın özellikleri ve hangi durumlarda nasıl kullanılacağı ile ilgili bilgilere de yer vermektedir. Bu alt başlıkların tamamı Özü (الماهية), Seçimi (الاختيار), Yapısı (الطبع), Etkileri ve Özellikleri (الافعال و الخواص), Süslenme (الزينة), Uurlar ve Şişlikler (الأورام و البثور), Cerahat ve Yaralar (الجراح و القروح), Baş Kısımları (اعضا الراس), Göz Kısımları (اعضا العين), Solunum Organları ve Göğüs (اعضا النفس و الصدر), Gıda [Sindirim] Organları (اعضا الغذا) Boşaltım Organları (اعضا النفض), Hummalar [Ateşli Hastalıklar] (الحميات), Zehirlenme (السموم), Bedeli (الابدال) şeklinde olup, basit ilacın niteliğine göre bazen bu başlıklar azaltılmıştır.

Bu çalışma için, *el Kanun fi't Tıbb*'ın 1593 Roma baskısı esas alınarak incelenmiş, metnin bağlamdan kopuk olduğu veya edisyon hatalarının olduğu kısımlarda da aynı eserin El-Dinnavi tarafından yapılan (1999) baskısına müracaat edilmiştir. Çalışmamızda esas aldığımız 1593 Roma baskısı önemlidir, zira *en yüksek izinle*¹¹ matbada Arapça olarak basılmış olup, bu baskı Bologna Üniversitesi, Tıp Fakültesi'nde on sekizinci yüzyıla kadar ders kitabı olarak okutulmuştur (McGinnis, 2010, s. 251). Çalışmamızda, basit ilaçların Arapça olarak ebced sırasıyla verildiği bu eserden birer başlık olarak zikredilen böcek isimleri derlenmiştir. Sırasıyla başlıkta önce Latin alfabesi ile transliterasyon, ardından böceğin Arapça ismi,

¹¹ Kitabın kapağında Latince şu ibare yer almaktadır: *cum licentia superiorum*. Papa Gregorius XIII tarafından başlatılan bir uygulama neticesince ve dönemin şartları gereği, ülkedeki en yüksek siyasi otorite tarafından verilen baskı izni, *el Kanun fi't Tıbb* için Papalık Makamı tarafından verilmiştir (Witcombe, 2004). Bu baskıdan bir kopya da Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Kitaplığı, numara 2077'de kayıtlıdır.

varsa Türkçe ismi ve teşhis edilebildiği kadarı ile bilimsel ismi eklenmiştir. Toplamda tespit edilen sekiz böcek ismi ve İbn Sina tarafından verilen nitelikleri şu şekildedir:

İbn Sina'da Böcekler¹²

Benat-ı Verdan / بنات وردان / (Hamam Böceği, *Blatta orientalis* L.)

Boşaltım Organları: Rahim ve böbreklerin ağrılarına iyi gelir. Çözücü özelliği, zeytinyağı, mum ve yumurta sarısı ile karıştırılınca artırılabilir. Katılık vermez, idrar söktürücüdür, adet söktürücüdür, düşük yapıcıdır. Karaman kimyonu (*Carum carvi* L.) ile birlikte, basurlara iyi gelir.

Hummalar: Titremeli ateşlere karşı faydalıdır.

Zehirlenme: Haşerat zehrine karşı faydalıdır.

Bedeli: Bedeli Köpekayası Otu'dur (*Marrubium vulgare* L.).

Cerad / جراد / (Çekirge, *Tettigonia sp.* L.)

Seçimi: Semiz ve kanatsız olanı iyidir.

Süslenme: Dediklerine göre, (çekirge) bacakları siğilleri giderir.

Beslenme Organları: Yuvarlak (tipli) çekirgelerden on iki tane alınır, başları ve üyeleri kopartılıp çıkarılır. Az miktarda kuru mercin (*Myrtus communis* L.) ilave edilir ve ödem olduğunda içilir.

Boşaltım Organları: İdrar damlatmaya faydalıdır. Tütsüsü özellikle kadınlardaki idrar zorluğuna faydalıdır. Basurlar için de tütsü yapılır.

Zehirlenme: Semiz ve kanatsız olanları, kebab edilip yense, akrep sokmasına (yararlıdır).

¹² Bu kısımda geçen böcek isimlerinin bilimsel karşılıklarını teyit etmemde yardımcı olan, İstanbul Üniversitesi, Fen Fakültesi, Biyoloji Bölümü öğretim üyelerinden Dr. Öğr. Üyesi Fatih Dikmen'e teşekkürlerimi sunarım.

Tatikas / طايطقس / (Ağustos Böceği, Cicada sp. L.)

Genel Nitelikleri: Astafis¹³ (Stephan) adlı hekime göre, bu hayvan zeytin (*Olea europaea* L.) ağaçlarında olur ve Cerad'a (Çekirge) benzer. Çoğu zaman bir ses çıkarır ki bu ses cırcır sesidir. Ona, Şam ahalisi ona *zîr*¹⁴ Taberistan ahalisi *engürpaşen*¹⁵ ve Horasan ahalisi de *cesred*¹⁶ ismini verirler.

Boşaltım Organları: Büyük bir tuğla üzerinde kebabı yapılırsa, mesane ağrılarına iyi gelir.

Fesafis / فسافس / (Tahtakurusu, Cimex lectularius L.)

Genel Nitelikleri: Kene¹⁷ gibi bir hayvandır, Şam'da bilinir. Ev eşyalarında olur ve bizim Enhal'de¹⁸ bildiğimiz hayvana benzer.

¹³ Dikkate aldığımız nüshada اصطنفص şeklinde geçen bu isim, matbu veya edisyon nüshalarında farklı şekillerde yazılmakta, el yazmalarının bir kısmında da bu böcek bahseden başlık bulunmadığından, görünmemektedir. Beyrut (1999) edisyonunda اصطنفن şeklinde kayda geçen bu isimle ilgili olarak, müstensihler tarafından Arapça transliterasyon hatası yapıldığı varsayılmıştır. Ünlü bilim tarihçisi Fuat Sezgin tarafından *Galen üzerinde şerhleriyle tanınan İskenderiye Okulu'ndan bir hekim olduğu, 6. asırda yaşadığı ve Atinalı Stephan olarak bilindiği* bilgisi verilmektedir (Sezgin, 1970; s. 161). Dioscorides'in eserini Kitab el-Haşaış başlığı ile tercüme eden iki kişilik heyette İstafan bin Basil (Stephanos ibn Basilos, 9. asır) ismiyle bilinen Nesturi bir hekim daha bulunmaktadır. Ancak, Razi ve İbn Sina gibi hekimlerin eserlerinde, kendisinden mütercim değil de yazar (müellif, yazar) olarak bahsedilmesi sebebiyle, bu hekimin Atinalı Stephan olduğu değerlendirilmelidir.

¹⁴ زير (zîr): Telli bir müzik aletindeki en ince tel anlamında.

¹⁵ Matbu ve el yazması nüshalarda انگور پاشن şeklinde geçen bu söz grubu için Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye 1015 numarada kayıtlı Tahbizu'l Mathun nüshasında Hekim Tokatlı Mustafa şu Arapça şu ifadeyi de ekler: نضاج العنب yaklaşık olarak *üzüm erdiren* anlamına gelmektedir.

¹⁶ جثرد

¹⁷ قراد

¹⁸ انحل Yakut el-Hemevi'nin Mucemu'l Buldan adlı eserinde şöyle geçer: "Nahl, Buhara yakınlarında, arılarıyla meşhur olmuş bir köydür" (Wüstenfeld, cilt 4 sf. 765).

Solumum Organları ve Göğüs: Sirkeyle veya şarapla içilirse, boğaza yapışan nesneyi çıkarır.

Boşaltım Organları: Koklanırsa, rahim tahrişine faydalı olur ve onu canlandırır. Ezilip üretra ağzına bırakılırsa idrar zorluğunu iyi eder.

Hummalar: Yedi tanesi alınıp bakla içine koyulur ve yetmiş iki saat arayla gelen nöbet başlamadan yutulursa, fayda eder.

Zehirlenme: Baklasız yutulursa haşerat sokmasına fayda eder.

Sarsar / صرصر / (Cırcır Böceği, *Gryllus sp.* L.)

Genel Nitelikleri: O, cidciddir.

Baş Kısımları: Eğer zeytinyağında kaynatılıp veya zeytinyağında ıslatılıp, sonra kaynatılır, kulağa damla şeklinde damlatılırsa kulak ağrısını ve zonklamasını giderir.

Hanafis / خنافس / (Bok Böceği, *Scarabeus* L.)

Baş Kısımları: Zeytinyağında kaynatılır, kulağa damlatılırsa kulak ağrısına faydalıdır. (Böceğin) ezilmiş gövdesi de aynı etkiye sahiptir.

Zerarih / ذراريح / (Kuduz Böceği, *Cantharis fusca* L. veya *Cantharis obscura* L.)

Özü: Tahtakurusuna benzeyen bir hayvandır ancak (zerarih) kırmızı renklidir ve buğday (tarlaların)da ürer. Kilden yapılmış ve ağzı temiz keten bir bezle kapatılmış kaba koyulur. Sonra kap baş aşağı çevrilir ve böcekler ölene kadar kaynayan sirke-şarap buharına tutulur. Böcekler ölünce, bir keten ipe dizilir ve muhafaza edilir.

Seçimi: Zerarihin en verimli rengârenk olanıdır, özellikle de kanatlarında yatay çizgiler olan ve hamamböceği görünümünde olanlar. Rengi tekdüze olanlar zayıf etkilidirler.

Yapısı: Bazıları der ki, Zerarih son derece sıcaktır, bazıları da der ki sıcaktır ve ikinci derecede kurudur. İlki daha doğrudur.

Etkileri ve Özellikleri: Sıcaktır, keskindir, çürütücüdür, tahriş edicidir.

Süslenme: Siğilleri giderir. Eğer, içine zerarih eklenmiş bir kayruti¹⁹ tırnaklara sürülürse, tırnaklardaki beyazlığı giderir, gevşek ve zayıf tırnakları da söker. Eğer sirke ile sürülürse, vitiligo ve cüzzamı giderir. Hardal (*Brassica sp.*) ile ezilip uygulanırsa, saç bitirir eğer zeytinyağı ile -kıvamı iyice koyulaşana kadar- kaynatılırsa aynı etkiyi gösterir.

Urlar ve Şişlikler: Kanserli urlara sürülürse, onları çözer (giderir).

Cerahat ve Yaralar: Uyuza ve mayasıla sürülür.

Göz Kısımları: İbn Mâseveyh²⁰ der ki, kuşkanadı²¹ rahatsızlığına gerçekten iyi gelir.

Boşaltım Organları: Az dozda bile fazlaca idrar söktürücü etki gösterir, hatta vücutta su toplanmasında bile etkilidir. İdrar söktürücü droglarla çok az miktarda karıştırılırsa zararsız bir şekilde idrar söktürür, adet söktürür, düşük yaptırır. Bazıları der ki, mesanesinde hastalık olup da şifa bulamayan hastalar ondan bir tane içerlerse, iyi gelir. Ancak eğer üç tassuc²² miktarı (0,354 gr) içilirse mesanede yara yapar. Galenos, mesanedeki bu yaranın, vücuttaki tahriş edici maddelerin mesanede birikmesinden meydana geldiğini söylemiştir.

Zehirlenme: Bazı insanlara göre, zerarihin kanat ve bacakları birbiri ardınca içilirse zıt etki gösterir. Yine denmiştir ki, zerarihten 1 miskal (4,72 gr) içenin bedeninde urlar hâsıl olur ve idrarı kana dönüşür ve aynı gün ölür.

¹⁹ Arapça ecza metinlerinde قيروطى şeklinde, Farsça metinlerde ise قيروتى şeklinde geçen ve gül, sarı taş yoncası, safran, kâfur ve mumdan yapılan bir tür merhem.

²⁰ Abbasiler döneminin meşhur Süryani hekimidir. Tam adı *Ebu Zekeriyya Yuhanna b. Mâseveyh* olmakla birlikte, Avrupa'da *Johannes Damascenus* veya *Mesue* olarak da bilinir. (Kaya, 2013)

²¹ Tıpta *ptergium* olarak bilinen göz hastalığı.

²² Tekil hali طسج , çoğul hali طساسيج. olan ve 0,118 gr a tekabül eden bir ağırlık ölçü birimi.

Zübab / ذباب / (Sinek, *Musca sp.* L.)

Genel Nitelikleri: Bilinen bir hayvandır.

Zehirlenme: İsa der ki, zübabın uyuzu tekrarlar ve iyileşir. Eğer akrebin soktuğu yere uygulanırsa yararlı olur.

Değerlendirme

İbn Sina'nın *el-Kanun fi't Tıbb* adlı eserinde, böceklerin de tıpkı bitkiler ve diğer hayvanlar gibi birer drog (deva) olarak kullanıldığı görülmektedir. Her ne kadar, eczacılıkta kullanımı zikredilen tüm böceklerin sayısı, bitkilerin sayısı ile mukayese edilemeyecek kadar az ise de yine de böcekler de tedavi edici malzemeler arasında kendilerine yer bulmuş durumdadır. Metinlerin içeriğinden anladığımız kadarıyla, İbn Sina, kendisine ulaşan antik bilgiyi, zamandaki güncel bilgi ile harmanlamış ve derli toplu bir biçimde orta çağa taşımıştır.

Böceklerle ilgili başlıklara ve başlıkların altındaki metinlere göz attığımız zaman, bazı Böceklerin miladi ilk asırda yaşamış olan Dioscorides'in eserinde zikredilmiş olduğunu görürüz. Aşağıdaki çizelgede hangi böceklerin İbn Sina tarafından Dioscorides üzerinden nakledildiği ve hangilerinin de Dioscorides'te geçmemesine rağmen İbn Sina tarafından verildiği görülmektedir. Buna göre ilk sütunda böceğin Arapça ismi İbn Sina'da geçtiği şekliyle, ikinci sütunda Grekçe ismi Dioscorides'te geçtiği şekliyle, üçüncü sütunda İbn Sina tercümeleleri dikkate alınarak tarafımızdan tespit edildiği şekliyle Türkçe ismi ve son sütunda ise böceklerin günümüz hayvanbilim taksonomisindeki şekliyle Latince ismi verilmektedir.

El Kanun fi't Tıbb'daki Böcekler			
Arapça İsmi	Grekçe İsmi	Türkçe İsmi	Bilimsel İsmi
Benat-ı Verdan / بنات وردان	–	Hamam Böceği	<i>Blatta orientalis L.</i>
Cerad / جراد	Ακριδες	Çekirge	<i>Tettigonia sp. L.</i>
Fesafis / فسافس	Κορεις οι απο κλινες	Tahtakurusu	<i>Cimex lectularius L.</i>
Hanafis / خانافس	–	Bok Böceği	<i>Scarabeus L.</i>
Sarsar / صرصر	Σιλφη	Cırcır Böceği	<i>Gryllus sp. L.</i>
Tatikas / طايطيس	Τεττιγες	Ağustos Böceği	<i>Cicada sp. L.</i>
Zerarih / زرارح	Κανθαριδες	Kuduz Böceği	<i>Cantharis fusca L.</i> <i>Cantharis obscura L.</i>
Zübab / ذباب	–	Sinek	<i>Musca sp. L.</i>

İbn Sina'nın tıpta kullanımlarını zikrettiği bu böceklerin, günümüz entomoloji²³ alanına göre isimlerinin tespiti yani teşhis²⁴ işlemi *tür* seviyesinde zaman zaman imkânsız ise de Arapça isimlerinden yola çıkılarak *cins* seviyesinde her bir böceğin ismi belirlenebilmektedir. Bu tarz çalışmalarda kullanılacak birinci yol, tıp ve eczacılık tarihinde bilim dili olmuş Grekçe, Arapça, Latince gibi dillerde aynı hayvanın ismini etimolojik kaynakları takip ederek (etimolojik delil ile) tespit etmek, ikinci yol ise metinlerin içeriklerini takip ederek (bağlamsal delil ile) tür veya cins seviyesinde teşhis yapmaktır. Çalışmamızda, her iki yöntem de uygulanmış, tür seviyesinde teşhisi yapılamayan böceklerin isimleri cins seviyesinde bırakılmıştır. Ne Dioscorides'ten ne de İbn Sina'dan günümüze ulaşmış herhangi bir tip-örnek bulunmadığı için, yapılacak tüm teşhis çalışmaları metin tabanlı olup, yine ilgili metinler bağlamında tartışmaya açıktır.

Dioscorides tarafından *Κανθαριδες* ismiyle, İbn Sina tarafından *Zerarih* ismiyle verilen Kuduz Böceği'nin Latince isimlendirme-

²³ Böcekbilim.

²⁴ İng: Identification.

si konusunda kaynaklarda muhtelif bilgilere rastlanmaktadır. Bu Latince isimler günümüzde farklı gruplarda yer alan farklı böceklerle ait olduğundan, isimlendirme bir problem teşkil etmektedir. Bu çalışmada gerek Dioscorides, gerek İbn Sina tarafından verilen bilgiler kontrol edilmiş, böceği tarif eden ifadelerin özellikle üzerinde durulmuştur. Hem etimolojik hem de bağlamsal delillerin ortak olarak işaret ettiği *Cantharis* cinsine odaklanılmıştır. Bu cinste yer alan türlerden özellikle *Cantharis fusca* türü Linnaeus tarafından 1758 yılında, *Cantharis obscura* türü Linnaeus tarafından 1758 yılında ve *Cantharis rustica* türü ise Fallén tarafından 1807 yılında adlandırılmıştır. *Cantharis fusca* L. ve *Cantharis obscura* L. türlerinin bireyleri daha renkli ve daha iri olduğu için, bu iki isim tercih edilmiştir. *Cantharis* cinsine mensup böcekler (farklı birkaç tür de dahil olmak üzere) *Cantharidin* adlı oldukça tahriş edici bir molekül sentezlerler ki bu molekül aynı zamanda düşük dozlarda bile zehir etkisi gösterir (Wilson, 2010; s. 150). Günümüz tıp ve ecza bilimlerinde diğer böceklerin ilaç olarak kullanımı ile ilgili bir bilgi henüz literatüre kazandırılmamıştır.

İbn Sina, yukarıda ismi verilen böceklerden, *Benat-ı Verdan*, *Cerad*, Fesafis ve *Tatikası* idrar söktürücü, adet söktürücü, ödem giderici olarak idrar yolları ve mesane rahatsızlıkları tedavisi için kullanmakta ve tavsiye etmekte, *Hanafis* ve *Sarsarı* kulak ağrısı ve kulak zonklaması gibi rahatsızlıklar için kullanmaktadır. Zübab başlığında son derece kısır bilgi ile yetinen hekimimiz, Zerarih başlığında böceğin pek çok özelliğini ve kullanım alanını saymaktadır. Özellikle cilt hastalıkları, idrar yolları rahatsızlıkları için çok düşük dozda kullanılması gerektiğini, aksi halde şiddetli zehir etkisi gösterdiğini anladığımız Zerarih, özellikle sadece İbn Sina tarafından nakledildiği kadarıyla saç bitiricidir de.

İbn Sina'nın verdiği *Cerad* maddesinde, *Boşaltım Organları* ve *Zehirlenme* alt-başlıklarındaki; Fesafis maddesinde, *Solunum Organları* ve *Göğüs*, *Boşaltım Organları*, *Hummalar* ve *Zehirlenme* alt-başlıklarındaki; Sarsar maddesinde, *Baş Kısımları* alt-başlığındaki; *Tatikas* maddesinde, *Boşaltım Organları* alt-başlığındaki; Zerarih mad-

desinde, *Özü* ve *Seçimi* alt-başlıklarındaki bilgiler doğrudan Dioscorides'ten nakildir. İlginç bir şekilde, bu başlık veya alt-başlıklardaki bilgi nakillerinde Dioscorides'in ismi zikredilmemiştir. İbn Sina'nın niçin Dioscorides'e atıf yapmadığı ileri araştırmalar gerektirmektedir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki dönemin evren ve insan tasavvuruna göre, tabiatın birer cüzü olan madenler, bitkiler ve hayvanlar, insanın eline ve sorumluluğuna verilmiş birer âlem şeklinde kabul edildiklerinden ve böcekler de hayvanlar aleminin bir alt grubu olmaları sebebiyle, tıpkı diğer hayvanlar gibi tıp ve ecza alanında kullanılmışlardır. İbn Sina gibi döneminin en etkili filozof-hekimlerinden biri, antik dünyadan derlenen bilgileri de eklediği hacimli eserinde böceklerin tıpta kullanımına yer vermiştir. Elbette ki İbn Sina, hekim olması sebebiyle bu bilgileri kullanarak, yatay düzlemde içinde yaşadığı insan topluluklarına faydalı çalışmalar yapmıştır. Ancak *el-Kanun fi't Tıbb* adlı eserinin bir de bilginin muhafazası ve iletimi şeklinde özetleyebileceğimiz ve gelecek kuşakları -özellikle de günümüz insanını- ilgilendirdiğini düşündüğümüz dikey düzlem etkisi olduğunu da belirtmek isteriz.

Kaynaklar

- Bar-On Yinon M., Phillips Rob, Milo Ron. 2018. The biomass distribution on Earth, *PNAS* 115 (25) 6506-6511. <https://doi.org/10.1073/pnas.1711842115>
- Beck, Lily. 2005. *Pedanius Dioscorides of Anazarbus De materia medica*. *Alturtumswissenschaftliche Texte und Studien*, Band 38, Olms-Weidmann. Hildesheim.
- Catalogue of Life 2018 September Checklist: <http://www.catalogueof-life.org/col/browse/tree>
- El-Dinnavi, Muhammed Emin. 1999. *İbn Sina El Kanun fi't Tıbb* (3 Cilt). Dar el-Kütüb el-İlmiye. Beyrut.
- İbn Sina, 1593. *El Kanun fi't Tıbb*. Typographie Medicea. Romae.

- Kâhya, Esin. 2015. *El- Kanun Fi't- Tibb İbni Sina*. Cilt 2. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları. Ankara
- Kaya, Cüneyt. 2013. Yuhannâ b. Mâseveyh, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XLIII, 582.
- Linnaeus, Carolus. 1735. *Systema naturae, sive regna tria naturae systematice proposita per classes, ordines, genera, & species*. Haak. Leiden. s. 1-12.
- McGinnis J, 2010. *Avicenna*. Oxford University Press. Oxford.
- Sezgin, Fuat. 1970. *Geschichte des arabischen Schrifttums*, Band 3 Medizin -Pharmazie-Zoologie-Tierheilkunde bis ca 430 H., E.J. Brill, Leiden.
- Wilson, C.R. 2010. *Methods for Analysis of Gastrointestinal Toxicants*. (ed. Charlene A. McQueen) *Comprehensive Toxicology*. Elsevier Science. pp. 6448.
- Witcombe, L. C. E. Christopher. 2004. *Copyright in the Renaissance: Prints and the Privilegio in Sixteenth-Century Venice and Rome*. Brill ss. 414.
- Wüstenfeld, Ferdinand. 1869. *Jacut's Geographisches Wörterbuch*. F.A. Brockhaus. Leipzig.